

YAZILI KAYNAKLARA GÖRE ERKEN DEMİR ÇAĞI'NDA ORTA VE DOĞU KARADENİZ HALKLARI

Serkan DEMİREL*

ÖZ

Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nin Erken Demir Çağı (M.Ö. 1190-950) kültürleri hakkında arkeolojik veriler ve yazılı kaynaklar yeterli bilgi sağlamamaktadır. Bu nedenle Erken Demir Çağı aynı zamanda bölgenin Karanlık Çağı olarak da adlandırılır. Ancak bölgeye ilişkin bilgi veren Geç Bronz Çağı Hititçe çivi yazılı metinler ve M.Ö. V. yy.'dan itibaren varlık gösteren Grek kökenli metinlerin Orta ve Doğu Karadeniz'de yaşayan halklara ilişkin benzer bilgileri veriyor olması Erken Demir Çağı'nda bölgede yaşayan nüfusun değişmediğine işaret ediyor olabilir. Orta Karadeniz Bölgesi'ne ait arkeolojik verilerin Anadolu'nun diğer bölgelerinin aksine bölgenin Demir Çağı'ndaki göç hareketliliklerinden yeterince etkilenmediği göstermektedir. Bu durumda arkeolojik verilerin yazılı kaynaklarca da doğrulanıyor olduğu söylenebilir.

Anahtar Sözcükler: Hitit, Grek, Karadeniz, Demir Çağı

THE NATIVES ON THE SOUTHERN BLACK SEA COAST ACCORDING TO THE WRITTEN SOURCES IN THE EARLY IRON AGE

ABSTRACT

Neither archeological data nor written sources can provide information about people who lived on Central and southeastern Black Sea Region in Early Iron Age (1190-950 BC). Therefore, the Early Iron Age of the region is also called as the Dark Age. However, the information about the people who lived in the region, obtained from Hittite cuneiform texts in the Late Bronze Age and Greek texts in the fifth century BC is similar. This situation may indicate that the population of the region stayed unchanged during the Early Iron Age. According to the archeological findings in the Central Black Sea region, the territory was not affected by the migration movements in the Iron Age unlike other regions of Anatolia. In this case, it can be claimed that the archaeological data are confirmed by the written sources.

Keywords: Hittite, Greek, Black Sea, Iron Age

* *Yrd. Doç. Dr.*, KTÜ Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü, TRABZON.
serkandemirel@ktu.edu.tr

Bu makalenin amacı, tarih araştırmalarında muammalı bir dönem olarak bilinen Erken Demir Çağı'nda Orta ve Doğu Karadeniz halklarının Hititçe ve Grekçe yazılı kaynaklar çerçevesinde tespitini yapabilmektir. Bronz Çağı'na kadar bölge hakkında bilgi veren Hititçe çivi yazılı metinler, Demir Çağı'nı başlatan göç hareketlilikleriyle son bulmuştur. Geç Bronz Çağı'ndan itibaren M.Ö. I. binyılın ortalarına kadar bölge hakkında yazılı doküman yoktur. Tarih yazımı açısından güvenilemeyecek mitolojik metinler dışında Demir Çağı'nda bölge hakkında bilgi veren kaynakları M.Ö. V. yy.'da Herodot/ *Historia* (II.104, III.94, VII.78) ve Ksenophon/ *Anabasis* (IV.7,8 V, V.1), IV. yy.'da Karyalı Skylaks/*Periplus* (81-88), I. yy.'da Strabon/*Geographika* (XII.3 11-30) ve M.S. I. yy.'da Yaşlı Plinius/ *Naturalis Historia* (VI.4) ve Arrianus/ *Periplus Ponti Euxini* (I-VI, XI) şeklinde sıralamak mümkündür.

Bronz Çağı'nda Kuzey Anadolu kültürleri hakkında bilgi veren en önemli kaynak, Hititçe çivi yazılı metinlerdir. Orta Anadolu merkezli Hitit uygarlığından kalan metinler M.Ö. XVI. ve XII. yüzyıllar arasında bölgenin takip edilmesini mümkün kılmaktadır. Bu metinlere göre M.Ö. II. binyılın ortasından Geç Bronz Çağı'nın sonlarına doğru Orta Karadeniz bölgesinde yaşan halk Kaşkalar/Gaşgalar olarak adlandırılıyordu.¹ Kızılırmak havzası merkez olmak üzere Orta Anadolu'ya yerleşen Hititlerin kuzey komşuları olduğu bilinen Kaşkaların yaşadıkları coğrafyaya ilişkin kesin bir tespit yapmak mümkün olmamıştır. Ancak genel kanaat ile onların, Hitit başkenti Boğazkale'nin kuzeydoğusunda yaşadıkları ve en güney sınırın Çorum Mecitözü-Çekerek hattında olduğu düşünölmektedir.²

I. şuppiliuma'nın oğlu II. Murşili'nin babasının icraatlarını anlattığı Hititçe metinlerden (M.Ö. 1344-1322), Kaşkaların birbirinden bağımsız çok sayıda (sekiz ila on iki) boydan meydana geldiği öğrenilmektedir (*KUB XIX 11 Ay. III 6, XIV 3Ay. III 16*). Bu nedenle bir boy ile yapılan siyasi anlaşma diğer boy tarafından tanınmadığı için, Hitit Devleti'nin kuzey sınırı genelde istikrarsız bir bölge halindeydi. Kaşkaların kimi zaman siyasi birlik olma konusunda girişimlerin olduğu da anlaşılmaktadır (*KBo III 4 Ay. III vd*). Ancak bu durumu bir risk olarak algılayan Hititler, birleşme girişimlerini engellemişlerdir (*KBo V 8 III 1 vd. KBo III 4 Ay. III vd*).

Kaşkalar, Hititçe metinlerde genellikle barbar bir topluluk olarak yansıtılmaktadır. Hitit kralı Arnuwanda ve eşi Aşmunikal çiftine ait dua

¹ E. von Schuler, *Die Kaskaer*, Ein Beitrag zur Ethnographie des alten Kleinasien, Berlin, 1965. L. Murat, "Hitit Dünyasında Gaşkaların Yeri", III. *Hititoloji Kongresi Bildirileri Çorum 16-22 Eylül 1996*, Ankara 1998, s. 435-443.

² E. Forrer, "Ausbeute aus den Boğhazkoi-Inschriften", *MDOG* 61, 1921. L.A. Mayer-J. Garstang, *Index of Hittites Names*, British School of Archaeology in Jerusalem, London 1923; A. Goetze, "Bemerkungen zu dem Hethitischen Text", *RAI I*, 1930, s. 18-30; B. Hrozny, *Die Älteste Geschichte Vorderasiens, Melantrich*, Prag 1940; J. Garstang; O. R. Gurney, *The Geography of Hittite Empire*, London 1959; von Schuler, *a.g.e.* s. 13 vd.

metninde, Kaşkaların birtakım önemli Hitit kentlerini işgal ettikleri ifade edilmektedir (*KUB XVII 21 II 18-19*). Bu işgal kimi kentlerde III. Hattuşili dönemine kadar üç asır boyunca sürmüştür.³ Bu durumda Hitit sınırına yakın bölgelerdeki Kaşka boylarının Hitit kültüründen etkilenerek medenileştiği düşünülebilir.⁴ Bir kısmı Orta Karadeniz bölgesinde konumlanan bu kentler dışında Kaşka yerleşimine dair bir kalıntı yoktur. Bu nedenle daha kuzeydeki Kaşka boylarının ağırlıklı olarak dağlık arazide ve ahşap kullanımının tercih edildiği geçici barınmaya yönelik bir yaşam tarzını benimseyen göçebe barbar/yarı barbar bir millet oldukları söylenebilir.⁵ Zira II. Murşili'ye ait bir metinde Kaşkaların domuz yetiştirdikleri ve dokumacılıkla uğraştıkları ifade edilmektedir (*KUB XXIV 3 II 45-55*). I. Arnuwanda döneminde ise Hitit kentlerini yağmaladıkları, tapınakların kült eşyalarına el koydukları ve dini değerlere saygılı olmadıklarından bahsedilmektedir (*KUB XVII 21 II 4 vd. IV 1 vd.*)⁶

M.Ö. XII. yy'da Hitit Devleti'nin çökmesi neticesinde Hititçe çivi yazılı metinlerin sonu gelmiştir. Greklerin, birinci binyılın ikinci çeyreğinden itibaren Orta ve Doğu Karadeniz sahillerine gelişlerine kadar bölge hakkında doğrudan bilgi sağlayan kaynak yoktur.⁷ Grek koloncilerin bölgeye yerleşim tarihlerine dair farklı görüşler vardır. Ancak çoklukla M.Ö. VIII. ve VII. yy. üzerinde durulmaktadır.⁸ Ekonomik gerekçelerle hareket eden bu koloniciler geldikleri bölgenin yerli halkı ile mücadele etmek zorunda kalmıştır.⁹ Bu mücadeleyi, aşağıda ele alınan Demir Çağı Grekçe kaynaklarda da görmek mümkündür.

³ H. G. Güterbock, "The North Central Area of Hittite Anatolia" *JNES*, 20/2, 1961, s. 86.

⁴ S. Demirel, "Hitit-Kaşka İlişkilerinde Yanıtı Aranılan Sorular", *Gazi Akademik Bakış*, 6/12, 2013, s. 193-203.

⁵ Murat, *a.g.m.*, s. 442.

⁶ Kaşkaların Hititlerden farklı bir inanç sistemine sahip oldukları da bilinmektedir (von Schuler, *a.g.e.*, s. 15). Bu durum yağmaları meşru kılabilir zira "medeni" Hitit tarihi de benzer örneklerle doludur.

⁷ Tartışmalı bir konu olmakla birlikte Hititçe kaynakların susmasıyla birlikte Asur kaynaklarında Kaşkalara ilişkin izler bulmak mümkün olabilir. von Schuler, *a.g.e.*, s. 15. Zira Asur kaynaklarında geçen Muşkilerden Kaşkaların devamı gibi söz edilmektedir. D.D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia, Historical Records of Assyria I*, Chicago 1926, s. 220-221. Frig Çağı'nda Orta Anadolu'da siyasi bir güç olarak ortaya çıkan Muşkilerin Doğu Pontus yönünden İç Anadolu'ya inerek Friglerle birleştikleri iddia edilmektedir. R. D. Barnett, "Phrigia and the Peoples of Anatolia in the Iron Age", *Cambridge Ancient History H/30*, (1967), s. 1-32.

⁸ R. Drews, "The Earliest Greek Settlements on the Black Sea", *Journal of Hellenic Studies*, 96, 1976, s. 18-31; Alexander John Graham, "The Date of The Greek Penetration of the Black Sea", *American Journal of Archaeology*, 5, 1958, s. 24-42.

⁹ L. Summerer, "Greeks and Natives on The Southern Black Sea Coast in Antiquity", *The Black Sea Past, Present and Future* (Eds. Erky G.; Mitchell S.), s. 171-189; D. M. Robinson, "Ancient Sinope: First Part", *American Journal of Philology* 27/2, 1906, s. 125-153; O. Doonan, "Production in a Pontic Landscape: the Hinterland of Greek and Roman Sinope", *Pont-Euxin et Commerce: La genese de la Route de soie (Actes du XIe Symposium de Vani)*, Besançon 2003, s. 185-198.

M.Ö. 492-449 yılları arasındaki Pers-Yunan savaşları döneminde Anadolu coğrafyası hakkında bilgi veren Herodot'un *Historia*'sı, Kuzey Anadolu'nun Demir Çağı halkları hakkında bilgi sunmaktadır. Herodot, Kuzey Anadolu'dan Moshkiler, Tibarenililer, Makronlar ve Mossyoikialıların, on dokuzuncu Pers satraplığına üç yüz talant vergi ödediklerini söylemektedir (*Historia III.94*). Bu halkların askerlerinin benzer giyim kuşama sahip olduğu belirtilmekle birlikte yönetim açısından farklı idarelere sahip ve birbirinden bağımsız oldukları ifade edilmektedir (*Historia VII.78*).

M.Ö. 401-400 yıllarında Kyros'un seferine katılan filozof ve asker Ksenophon'un *Anabasis*'te aktardığına göre Kuzey Anadolu'nun doğu ve orta bölgelerinin kıyı kesimindeki koloni kentlerinde Grek nüfus yaşamaktayken, diğer kıyı bölgeleri ile ağırlıklı olarak dağlık arazide ise birbirinden bağımsız halde farklı halklar yaşamaktadır (*Anabasis IV.7,8 V, V.1*). Metinlerden anlaşıldığına göre Grek nüfus yerleşik yaşam koşullarına sahipken bölgenin yerlisi olduğu anlaşılan halkların yaşam tarzına ilişkin müstahkem köyler (*Anabasis IV.7 17*) ve ahşap kalelerden (*Anabasis V.1 17; 2 3-27; 4 14-16, 26*) bahsedilmektedir. Bu kaleleri nitelikle için *şehir* kelimesi de kullanılmıştır (*Anabasis V.4 14*). Ancak bunların bölgedeki Grek kentleri gibi bir şehir kimliğine sahip olmadıkları söylenebilir.

Sahil kenti Trapezos'a varmadan önce Ksenophon'un, Doğu Karadeniz'in dağlık kesiminde karşılaştığı haklar sırasıyla Khalybler (*Anabasis IV.7 15-17*), Makronlar (*Anabasis IV.7 1-8*) ve Kolkhlardır (*Anabasis IV.7 9-21*). Ksenophon, Kolkhların Trapezos civarında olduğunu söylemesine rağmen Herodot Kolkhları daha kuzeye, Phasis Nehri civarına yerleştirmiştir (*Historia II.104*).¹⁰ Ksenophon, Trapezos'un batısından itibaren Orta Karadeniz'e kadar Driller (*Anabasis V.2 1-27*), Mossynoikler (*Anabasis V.4 2-34*) ve Tibarenler (*Anabasis V.5 1-3*) ile karşılaştıklarını ifade etmiş ve bu halkların Grek koloncilere karşı hasımlık beslediklerini aktarmıştır (*Anabasis V.2 2*). *Anabasis*'teki bilgilere göre bu haklar giyim kuşamları (*Anabasis IV.8 3; V 4 12-13*), gelenek ve göreneklere (*Anabasis V.4 33-34*) ile dönemin Anadolu kültürlerinden oldukça farklı bir imaj çizmektedirler. Nitelikleri itibarıyla bu hakları barbar olarak adlandırmak hatalı olabilir. Ancak sahip oldukları kültür seviyesinin hem diğer Demir Çağı Anadolu uygarlıklarından hem de önceki binyıl Hitit kültüründen daha geri olduğu söylenebilir.

M.Ö. IV yy.'da yaşamış Karyalı Skylaks'a atfedilen *Periplous*¹¹ adlı coğrafi eser, eski Yakın Doğu coğrafyasının bir parçası olarak Orta ve Doğu Karadeniz kıyılarında yaşayan Demir Çağı hakları hakkında bilgi vermektedir. Skylaks, doğudan batıya doğru Kolkis'ten itibaren Fırtına Deresi'nin

¹⁰ Bu farklılığı bir hatadan ziyade nüfus hareketliliği şeklinde okumak mümkündür.

¹¹ M. Aslan, "Pseudo-Skylaks: Periplous", *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi /Mediterranean Journal of Humanities*, 2/1, s. 239-257.

doğusuna kadar olan bölgede Byzeres (*Periplous* 82) ve Ekekheiries halkı (*Periplous* 83), Rize'den itibaren batıya doğru Bekheiroi halkı (*Periplous* 84) ve Trapezos civarında Makrokephaloi halkının (*Periplous* 85) ikamet ettiğini söyler. Trapezos'un batısında, dağlarda ikamet eden Mossynoikoi (*Periplous* 86), Tibarenoi halkı (*Periplous* 87) ve Khalybeslerin (*Periplous* 88) yaşadığı ifade edilir. Skylaks bu hakların coğrafyalarındaki Grek kentlerini de metinde ayrıca ifade etmiştir. Bölge halkına ilişkin bu coğrafik dağılımın, önceki yüzyılda Ksenophon'un bilgileriyle örtüştüğü söylenebilir. Ancak Skylaks bu hakların kültürel özelliklerine ilişkin bilgi aktarmamaktadır.

M.Ö. I. yy.'da Orta ve Doğu Karadeniz coğrafyasına ilişkin en önemli kaynak Strabon'un *Geographika* adlı eseridir. *Geographika*'da Trapezos ile Pharnakia'nın (Giresun) üst tarafında Tibanlar, Khaldailer¹² (*Geographika* XII.3 28) ve eski zamanlarda Makronlar denen Sanların yaşadığı ifade edilmektedir (*Geographika* XII.3 18). Strabon'a göre Themiskyra Bölgesi'nden (Terme) Pontos'un doğu sınırını oluşturan ve Kolkhis'teki Moshkia Dağları ile birleşen Paryadros Dağı'na kadarki bölgede (Kaçkarlar boyunca) yaşayan halk tamamıyla vahşidir (*Geographika* XII.3 18). Ancak bu halklar içinde Heptakometlerin daha kötü olduğunu belirtir. Ağaçalarda veya seyyar ahşap kulelerde yaşayan bu halka geçmiş devirlerde Mosynekler dendiğini aktaran Strabon bu hakların vahşi hayvan eti ve ceviz yiyerek yaşadıklarından bahseder.¹³ Bu vahşilerin bir kısmına da Byzeres dendiğini aktarır (*Geographika* XII.3 18).

M.S. I. yy.'da Yaşlı Plinius *Naturalis Historia*'da Orta ve Doğu Karadeniz hakkında bilgiler verir. Plinius, Cotyorum/Ordu bölgesinde Khalybesler'in, Cerasus/Giresun ve Cordule/Akçakale arasında Tibareni, Mossyni ve Makron kabilelerinin yaşadıklarını bildirir (*Nat. VI 4.11*). Yaşlı Plinius'tan kısa bir süre sonra, M.S. 130-131 yıllarına tarihlenen Arrianus'un rehber kitabı *Periplus Ponti Euxini* dönemin Karadeniz sakinlerine ilişkin bilgi sunar. Bu kaynağa göre Kolkoi kavmi Trapezoslular ile sınırdır ve Ksenophon'un savaştığı Drillai kavmi Trapezosluların düşmanıdır. Haydutluk ve korsanlık yapan Drillai halkı vergi ödemeyen yarı vahşi bir kabile olarak tasvir edilir. Arrianus Drillai kavminin Sannoi olduğunu düşünmektedir ve onların kralsız yaşadıklarını söylemektedir (*Arrianus XI 1-2*). Strabon Arrianus'un aksine Sanlara Makron dendiğini ifade etmekteydi (*Geographika* XII.3 18). Bu iki eser önceki binyıl kaynaklarının verdiği bilgiler ile büyük ölçüde örtüştüğünden Roma Dönemi'nde de bölgenin yerli kültüründe fazla bir değişimin olmadığı söylenebilir.

Yazılı kaynaklar ışığında Geç Bronz Çağı'ndan Demir Çağı'nın sonuna kadar Orta ve Kuzey Anadolu'da görülen halkların genel karakteristiğinin benzer olduğunu söylemek mümkündür. Bölge halklarının yaşam tarzı, siyasi

¹² Strabon Khalybleri yanlış bir şekilde Khaldailer ile karıştırmıştır. M. Demir, "Antik Dönemde Bir Doğu Karadeniz Kavmi: Khalybler", *Uluslararası Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu, 09-11 Ekim 2008*, Giresun, s. 67-85.

¹³ Benzer ceviz/kestane buğusunu Ksenophon'da yapmıştır (*Anabasis V.4 29*)

yapılanması, komşu toplumlarla kurmuş oldukları temas genellikle Hitit ve Grekler tarafından benzer cümlelerle anlatılmıştır. Erken Demir Çağı'na ait her ne kadar yazılı kaynak olmasa da bu durumda bölgedeki nüfus yapısının değişmediği söylenebilir. Arkeolojik bulgular açısından da benzer bir sonuç mevcuttur. Demir Çağı Kuzey Anadolu arkeolojisi genellikle Orta Karadeniz Bölgesi'nde toplanmıştır.¹⁴ Amasya ve Samsun'undaki yüzey araştırmalarında Erken Demir Çağı seramikleri bulunmuştur.¹⁵ Bu seramiklerin Boğazköy-Büyükaya'daki dönem seramiklerine benzerlik gösterdiği¹⁶ ve Kaşkalar'a ait olabileceği ifade edilmiştir.¹⁷ Sinop bölgesinde ise belirgin bir Erken Demir Çağı Kültürü görülmemektedir.¹⁸ Bu durumda kıyı ve dağlık bölgelerin genel görünümünü Erken Demir Çağı'nda da koruduğu söylenebilir. Orta ve Doğu Karadeniz bölgesindeki bu karakteristiğin değişmemesi, Demir Çağı'nı başlatan göç hareketlerinden bölgenin yeterince etkilenmemesi¹⁹ ile açıklamak mümkündür.

Sonuç olarak, yazılı kaynaklara göre kültürel yapı, siyasi görünüm ve yaşam tarzı bakımından Orta ve Doğu Karadeniz halkının Bronz Çağ'dan Demir Çağı'na geçişte çok fazla değişikliğe uğramadığı söylenebilir. Bölge halkı hakkında bilgi sağlayan Geç Bronz Çağı Hititçe çivi yazılı metinlerdeki bilgiler ile Demir Çağı'ndaki Grek kaynaklarının verdikleri bilgiler benzer özellikler taşıyor olabilir. Bu durumda Geç Bronz Çağı'na kadar bölgede takip edilebilen halkların Demir Çağı'nda bölgeye gelen Grekler tarafından yerli halk olarak algılanmış olabilecekleri söylenebilir.

¹⁴ İlgili literatür için bkz, Ş. Dönmez, "Yeni Bulgular Işığında Orta Karadeniz Bölgesi Çanak-Çömleğine Bir Bakış", *Anadolu/Anatolia* 24, 2003a, s. 1.

¹⁵ M. Özsait; N. Özsait, "Amasya'da Erken Demir Çağ Keramikleri", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 107, İstanbul, 2002a, s. 17-24. Oymaağaç Höyük'de Erken Demir Çağı seramik buluntulara sahiptir (R. M. Czichon, "I. Oymaağaç-Nerik Kazı Çalışma Raporu 2007"). M.Ö. VII. yy.'la tarihlenen Lâdik Köyiçi Tepesi (Ş. Dönmez, "Orta Karadeniz Bölgesi'nde Önemli Bir Demir Çağı Yerleşmesi: Lâdik-Köyiçi Tepesi/İkizari", *Anadolu Araştırmaları* 18/1, 2005a, s. 65-109) ve Akalan seramikleri de Hitit etkisi taşımaktadır. Dönmez, "Akalan ve Yakın Çevresi Yüzey Araştırması-2004", *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler* 19, İstanbul 2005b, s. 16-17.

¹⁶ M. Özsait; N. Özsait, "Amasya-Merzifon Araştırmaları", *Anadolu Araştırmaları* 16, 2002b, s. 527-552. M. Özsait, "2001 Yılı Samsun ve Amasya Yüzey Araştırmaları", *20. Araştırma Sonuçları Toplantısı* 2, Ankara 2003, s. 127-140

¹⁷ M. Özsait; N. Özsait, *a.g.m.*, s. 527- 552. Ancak konuya karşı görüşler de mevcuttur. Ş. Dönmez, "The Early Iron Age Problem in the Central Black Sea Region", *Identifying Changes: The Transition from Bronze to Iron Ages in Anatolia and its Neighbouring Regions Proceedings of the International Workshop*, (Eds. B.Fischer, H. Genz, E. Jean, K. Köroğlu), İstanbul 2003b, s. 213-228. Ş. Dönmez ilgili seramiklerin Orta ve Geç Demir Çağı'na tarihlenmektedir (Dönmez, *a.g.m.*, 2003a, s. 4). Ancak sonraki çalışmasında Erken Demir Çağı'nın sonları olabileceğini ifade etmiştir. Ş. Dönmez, "Yeni Arkeolojik Gelişmeler Işığında Orta Karadeniz Bölgesi Demir Çağı Kültürüne Genel Bir Bakış", *Anadolu Araştırmaları* 19/1, 2010, s. 146.

¹⁸ Dönmez, *a.g.m.*, 2003a, s. 4.

¹⁹ Dönmez, *a.g.m.*, 2010, s. 141.

KAYNAKLAR

KSENOPHON, *Anabasis/Onbinlerin Dönüşü*, Çev. Tanju Gökçöl, Sosyal Yayınları, İstanbul 2010.

BARNETT, Richard David, “Phrigia and the Peoples of Anatolia in the Iron Age”, *Cambridge Ancient History* H/30, (1967), s. 1-32.

CZİCHON, Rainer Maria, “I. Oymaağaç-Nerik Kazı Çalışma Raporu 2007” (22.07.2016).

http://www.nerik.de/downloads/Oymaağac_2007%20Nerik%20Kazi%20Projesi%202007%20Rapor.pdf

DEMİR, Muzaffer, “Antik Dönemde Bir Doğu Karadeniz Kavmi: Khalybler”, *Uluslararası Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu, 09-11 Ekim, 2008*, Giresun, s. 67-85.

DEMİREL, Serkan, “Hitit-Kaşka İlişkilerinde Yanıtı Aranılan Sorular”, *Gazi Akademik Bakış*, 6/12, 2013, s. 193-203.

DREWS, Robert, “The Earliest Greek Settlements on the Black Sea”, *Journal of Hellenic Studies*, 96, 1976, s. 18-31.

DOONAN, Owen, “Production in a Pontic Landscape: the Hinterland of Greek and Roman Sinope”, *Pont-Euxin et Commerce: La genese de la Route de soie (Actes du XIe Symposium de Vani)*, Besançon 2003, s. 185-198.

DÖNMEZ, Şevket, “Yeni Bulgular Işığında Orta Karadeniz Bölgesi Çanak-Çömleğine Bir Bakış”, *Anadolu/Anatolia* 24, 2003, s. 1-17.

-----, “The Early Iron Age Problem in the Central Black Sea Region”, *Identifying Changes: The Transition from Bronze to Iron Ages in Anatolia and its Neighbouring Regions Proceedings of the International Workshop* (Eds. B.Fischer, H. Genz, E. Jean, K. Köroğlu), İstanbul 2003, s. 213-228.

-----, “Orta Karadeniz Bölgesi’nde Önemli Bir Demir Çağı Yerleşmesi: Lâdik-Köyiçi Tepesi/İkizari”, *Anadolu Araştırmaları* 18/1, 2005, s. 65-109.

-----, “Akalın ve Yakın Çevresi Yüzey Araştırması-2004”, *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler* 19, İstanbul 2005, s. 16-17.

-----, “Yeni Arkeolojik Gelişmeler Işığında Orta Karadeniz Bölgesi Demir Çağı Kültürüne Genel Bir Bakış”, *Anadolu Araştırmaları* 19/1, 2010, s. 137-196. s. 146.

FORRER, Emil, “Ausbeute aus den Boğhazkoi-Inschriften”, *MDOG* 61, 1921.

GARSTANG, John-GURNEY, Oliver Robert, *The Geography of Hittite Empire*, London 1959.

Geographika, Strabon, Geographika Antik Anadolu Coğrafyası, Kitap XII, XIII, XIV (çev. Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000.

GOETZE, Albrecht, "Bemerkungen zu dem Hethitischen Text", *RAI I*, 1930, s. 18-30.

GRAHAM, Alexander John, The Date of The Greek Penetration of the Black Sea, *American Journal of Archaeology*, 5, 1958, s. 24-42.

GÜTERBOCK, Hans Gustav, "The North Central Area of Hittite Anatolia" *JNES*, 20/2, 1961, s. 86.

HERODOTOS, *Herodot Tarihi*, Çev. Müntekim Ökten-Azra Erhat, Remzi Kitabevi, İstanbul 1973.

HROZNY, Bedrich, *Die Alteste Geschichte Vorderasiens*, Melantrich, Prag 1940.

LUCKENBILL, Daniel David, *Ancient Records of Assyria and Babylonia, Historical Records of Assyria I*, The University of Chicago Press, Chicago 1926,

MAYER, Leo Ary- -GARSTANG, John, *Index of Hittites Names*, British School of Archaeology in Jarusalem, London 1923.

MURAT, Leyla, "Hitit Dünyasında Gaşkaların Yeri", *III. Hititoloji Kongresi Bildirileri (Çorum 16-22 Eylül 1996)*, Ankara 1998, s. 435-443.

PLINY, *Naturalis Historia*, The Natural History of Pliny, Vol. VI, Çev. J. Bostock- H. T. Riley, London, 1857.

ÖZSAİT, Mehmet, "2001 Yılı Samsun ve Amasya YüzeY Araştırmaları", *20. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2*, Ankara 2003, s. 127 – 140

ÖZSAİT, Mehmet-ÖZSAİT, Nesrin, "Amasya'da Erken Demir Çağ Keramikleri", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 107, İstanbul 2002, s. 17-24.

ÖZSAİT, Mehmet-ÖZSAİT, Nesrin, "Amasya-Merzifon Araştırmaları", *Anadolu Araştırmaları 16*, 2002, s. 527- 552.

VON SCHULER, Einar, *Die Kaskaer, Ein Beitrag zur Ethnographie des alten Kleinasien*, Berlin 1965.

SUMMERER, Lâtife, "Greeks and Natives on The Southern Black Sea Coast in Antiquity", *The Black Sea Past, Present and Future*, (Eds. Erky G.; Mitchell S.), s.171-189.

PERIPLUS, "Pseudo-Skylaks: Periplus", Çev. Murat Aslan, *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi/Mediterranean Journal of Humanities*, 2/1, s. 239-257.

PERIPLUS, *Periplus Ponti Euxini, Arianus'un Karadeniz Seyahati*, Çev. Murat Aslan, Odin Yayıncılık, İstanbul 2005.

ROBINSON, David Moore, "Ancient Sinope: First Part", *American Journal of Philology* 27/2, 1906, s. 125-153.